

ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΕΣ ΛΑΒΕΣ ΑΜΦΟΡΕΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΣΦΑΚΑΚΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ*

Νίκη Τσατσάκη

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου

ntsatsaki@culture.gr

RESUMEN

Aunque, durante las últimas décadas, las excavaciones en la prefectura de Rétino han sacado a la luz varios lotes de cerámica helenística, las asas estampadas de ánforas siguen siendo un raro hallazgo. Se han encontrado dos asas de este tipo durante la excavación de un edificio helenístico en Sfakaki, en la prefectura de Rétino, mientras que se descubrió otra en la «Casa B» del yacimiento de Nisi en Eleutherna.

Las dos asas de Sfakaki revelan contactos con las áreas del norte del Egeo y el noroeste de Asia Menor. En cuanto a la primera de ellas, las características morfológicas de su forma indican una probable procedencia de Samotracia y su datación en la segunda mitad del siglo IV a.C. La segunda lleva el nombre ΑΛΚΑΝΟΡΟΣ en el sello, lo que la incluye en un grupo conocido de asas estampadas de manera similar, fechada en el tercer cuarto o en la mitad del siglo III a.C. y probablemente producida en Troya. Es probable que el asa de Eleutherna proceda de Cos y esté fechada en el segundo cuarto del siglo II a.C.

PALABRAS CLAVE: Sellos de ánforas, período helenístico, Creta, Sfakaki, Eleutherna.

STAMPED AMPHORA HANDLES FROM SFAKAKI
AND ELEUTHERNA, RETHYMNON, CRETE

ABSTRACT

Given that excavations at the prefecture of Rethymno during the last decades have brought to light several assemblages of Hellenistic pottery, however, stamped amphora handles remain a rare find. Two such handles have been found during the excavation of a Hellenistic building at Sfakaki, Rethymnon prefecture, while another one was discovered at “House B” of the Nisi site in Eleutherna.

The two handles from Sfakaki reveal contacts with the north Aegean and north-west Asia Minor areas. As for the first among them, the morphological features of its shape indicate a probable provenance from Samothrace and its dating in the second half of the 4th century B.C. The second bears the name ΑΛΚΑΝΟΡΟΣ in the stamp, which includes it in a known group of similarly stamped handles, dated in the third quarter or in the middle of the 3rd century B.C. and probably produced in Troia. The handle from Eleutherna is likely to have a provenance from Kos, and is dated in the second quarter of the 2nd century B.C.

KEYWORDS: Amphora stamps, Hellenistic period, Crete, Sfakaki, Eleutherna.

DOI: <https://doi.org/10.25145/j.fortunat.2021.33.10>

FORTVNATAE, N° 33; 2021 (1), pp. 209-223; ISSN: 1131-6810 / e-2530-8343

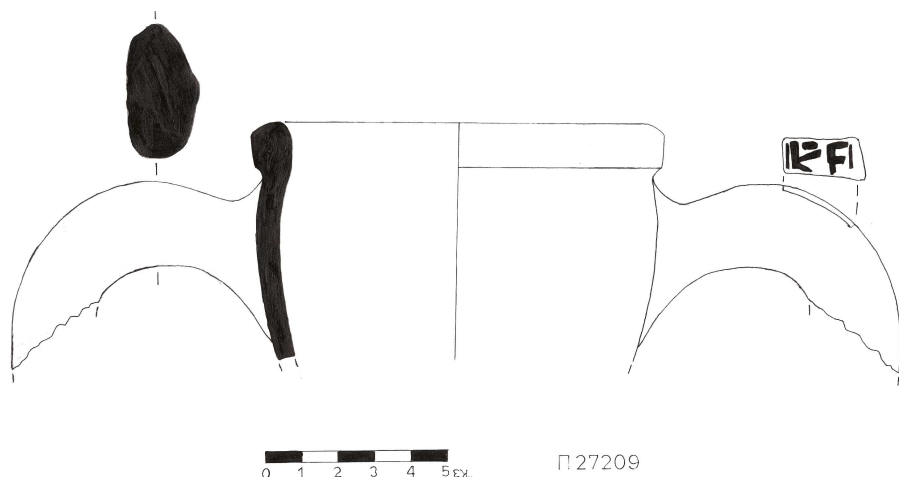
Εικόνα 1. Σφακιάκι. Χείλος και λαβή αμφορέα MP Π 27209.

Τις τελευταίες δεκαετίες η ανασκαφική έρευνα στο νομό Ρεθύμνου έχει φέρει στο φως σημαντικό αριθμό οικιστικών και ταφικών καταλοίπων των ελληνοιστιικών χρόνων, εμπλουτίζοντας τη γνώση μας για την κεραμική της περιόδου.¹ Αν αναζητήσουμε, ωστόσο, ενσφράγιστες λαβές στα μέχρι τώρα δημοσιευμένα σύνολα θα διαπιστώσουμε ότι ο αριθμός τους παραμένει πολύ μικρός. Η διαπίστωση αυτή υπενθυμίζει τη γενικότερη επισήμανση του Χανιώτη (Chaniotis, 2005: 97-98) ότι συγκρίνοντας το γνωστό υλικό της Κρήτης με αυτό από άλλες περιοχές της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας της ελληνοιστιικής περιόδου, ο αριθμός των δημοσιευμένων ενσφράγιστων λαβών αμφορέων από την Κρήτη είναι πολύ περιορισμένος.

Ως μικρή συμβολή στην έρευνα για την παραγωγή και τη διακίνηση των αμφορέων κατά τους ελληνοιστιικούς χρόνους εξετάζονται στο παρόν πόνημα τρεις

* Το άρθρο αφιερώνεται στον καθηγητή Άng. Martínez Fernández, καλό φίλο και συνεργάτη.

¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες θέσεις όπως την Αργυρούπολη (Baldwin Bowsky, Gavrilaki, 2010: 176-178, 195-198 και Γαβριλάκη, Βηγλάκη, Δασκαλάκης, 2012: 227-300), τη Φορτέτζα Ρεθύμνου (Καραμαλίη, 2011: 907-918, πίν. 361-364), την Αγία Ειρήνη (Καραμαλίη, 2010: 512-519, ειχ. 5-10, 12, 15 και 17), το Σφακιάκι και τον Σταυρωμένο (Τσατσάκη, 2004: 739-750, πίν. 343-346 και Τσατσάκη, Φλεβάρη, 2015: 343-352), τη Λούτρα (Tsatsaki, Nodarou, 2014), το Πάνορμο (Γαβριλάκη, 2006: 183-208), την Ελεύθερα (για την ελληνοιστιική κεραμική από το 'Σπίτι Α' στη θέση Νησί βλ. Καλπαξής, Furtwängler, Schnapp και συνεργάτες, 1994: 82-109, 129-158, Σχ. 17-36, πίν. 28-34· για ομάδα ελληνοιστιικής κεραμικής από το 'Σπίτι Β' στη θέση Νησί βλ. Τσατσάκη, 2000: 45-51, πίν. 23-26· για κεραμική από ελληνοιστιικούς τάφους βλ. Καλπαξής, Tsatsaki, 2000: 122-127 και για ελληνοιστιική κεραμική από τη θέση Πυργί βλ. Αβραμίδου, 2015: 407-415), την Αλφά (Τέγου, Φλεβάρη, 2010: 498-506, ειχ. 3β-στ, 4β-στ, 5β-στ, 6β-γ, 7β-ι), την Αξό (Τέγου, 2010: 492-493, ειχ. 3 και Τέγου, 2012: 435-440, ειχ. 7), το Βέσι (Τέγου, 2010: 527, ειχ. 3β-γ, ειχ. 4β-στ) και την Αγία Φωτεινή (για υδρείες Hadra από την Αγία Φωτεινή βλ. Καραμαλίη, 2014: 66, ειχ. 24 και Καραμαλίη, 2011: 289-309, 295-296).

Εικόνα 2. Σφακάκι. Σχεδιαστική απόδοση του χείλους και της λαβής αμφορέα MP Π 27209.

ενσφράγιστες λαβές αμφορέων που βρέθηκαν σε οικιστικά σύνολα των ελληνοιστικών χρόνων, σε δύο διαφορετικές θέσεις του νομού. Οι δύο προέρχονται από το Σφακάκι και η μία από την Ελεύθερα.

ΣΦΑΚΑΚΙ, ΟΙΚ. ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΗ-ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ

Σε οικόπεδο στο Σφακάκι, στα νότια της εθνικής οδού Ρεθύμνου - Ηρακλείου, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή το 2003 από την ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου των ελληνοιστικών χρόνων.² Ανάμεσα στην κεραμική που περισυλλέχθηκε εντοπίστηκαν δύο ενσφράγιστες λαβές αμφορέων που βρέθηκαν σε δύο διαφορετικά δωμάτια του κτιρίου. Η μία από τις δύο είναι πιθανό να συνανήκει με κομβιόσχημη βάση αμφορέα με την οποία βρέθηκε στον ίδιο χώρο του κτιρίου.

- 1α. Τμήμα χείλους και λαιμού που σώζει το τμήμα της μίας κάθετης λαβής από αμφορέα.
 (εικ. 1) Βρέθηκε στον χώρο III του κτιρίου.
 Αρ. ευρ. MP Π 27209.
 Σωζ. ύψος 0,07 μ. Διάμετρος χείλους 0,107 μ.

² Η ανασκαφή στο συγκεκριμένο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε από τη γράφουσα. Η μελέτη και η δημοσίευσή του είναι υπό επεξεργασία.

Η χρήση του συγκεκριμένου κτιρίου θα προσδιοριστεί όταν ολοκληρωθεί η μελέτη όλων των ευρημάτων του σε συνδυασμό και με την αρχιτεκτονική του μορφή.

Εικόνα 3. Σφακάκι. Το σφράγισμα στη λαβή του αμφορέα ΜΡ Π 27209.

Πηλός: καστανός εξωτερικά (7.5 YR/7/6), καστανοκίτρινος εσωτερικά (7.5 YR/7/8), με πολλές προσμίξεις.

Χείλος κάθετο, αποστρωγγυλεμένο εξωτερικά, λαβή κάθετη ελλειπτικής διατομής (εικ. 2).

Στην εξωτερική πλευρά της λαβής υπάρχει μικρό, περίπου ορθογώνιο σφράγισμα με επιγραφή στην οποία αποδίδονται τα γράμματα ΚΕ (εικ. 3).

Ανάλογη επιγραφή, με ίδιο μονόγραμμα, παρατηρείται σε σφράγισμα λαβής αμφορέα από την Κνωσό. Η λαβή από την Κνωσό, τμήμα μόνο της οποίας σώζεται, είναι επίσης ελλειπτικής διατομής, ο πήλός, ωστόσο, περιγράφεται ως ερυθρωπός με χρυσή μίκα και καστανές προσμίξεις. Έχει βρεθεί σε τομή στην περιοχή του *Royal Road* αλλά όχι σε στρωματογραφημένο σύνολο και κατατάσσεται στην κεραμική των ελληνιστικών χρόνων, χωρίς να αναφέρεται πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση, ούτε και προέλευση.³

1β. Κομβιόσχημη βάση αμφορέα με πολύ μικρό τμήμα από το κατώτερο μέρος του σώματος. Στην κάτω επιφάνειά της σχηματίζεται βαθιά κοιλότητα (εικ. 4).

Βρέθηκε στον χώρο III του κτιρίου.

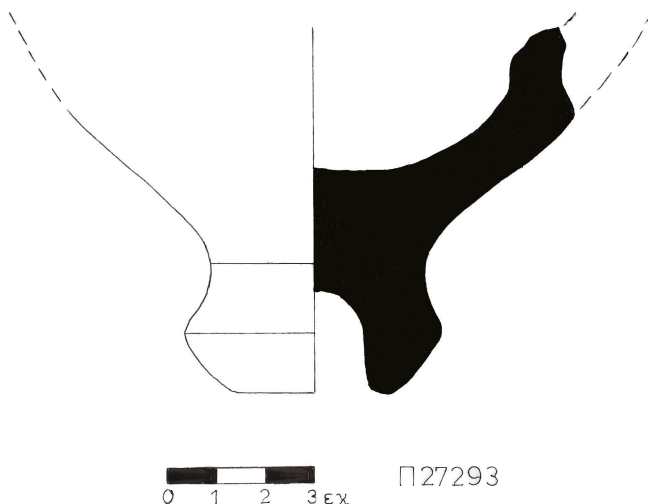
Αρ. ευρ. ΜΡ Π 27293.

Σώζ. ύψος 0,074 μ. Διάμετρος κομβίου 0,051 μ.

Πηλός: καστανός εξωτερικά (5 YR/7/6), καστανόφαιος εσωτερικά στον πυθμένα (5 YR/5/3). Μίκα διακρίνεται εσωτερικά σε τμήμα όπου ο πήλός έχει απολεπισθεί.

Πιθανότατα η βάση αυτή να προέρχεται από τον ίδιο αμφορέα με την προαναφε-

³ Βλ. Coldstream, 1999: 348: X84, fig. 6: X84, Pl. 39: X84.

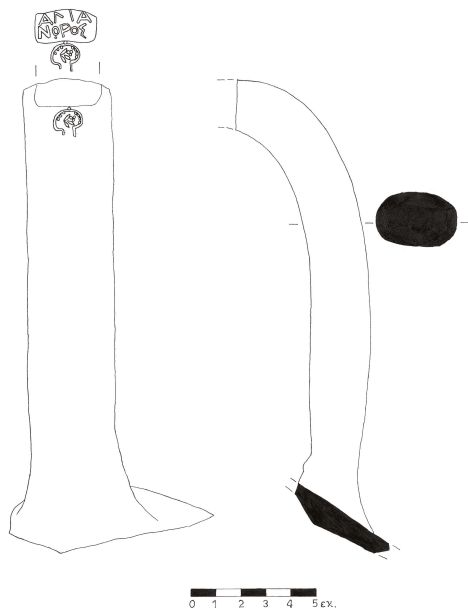
Εικόνα 4. Σφαιακίαι. Η κομβιόσχημη βάση αμφορέα ΜΡ Π 27293.

ρόμενη ενσφράγιση λαβή που σώζεται μαζί με τμήμα του λαιμού και του χείλους (ΜΡ Π 27209) και έχει βρεθεί στο ίδιο δωμάτιο. Ο πηλός τους είναι ανάλογος με μοναδική διαφορά στον πυθμένα της βάσης, όπου είναι καστανόφαιος.

Ως προς το σχήμα η βαθιά κοιλότητα στην κάτω επιφάνεια της βάσης θυμίζει βάσεις αμφορέων από τη Σαμοθράκη. Για παράδειγμα τόσο το σχήμα του κομβίου, όσο και η κοιλότητα στην κάτω επιφάνεια της βάσης μοιάζουν με βάση αμφορέα του τύπου Α1 από τη Σαμοθράκη, στην οποία όμως η κοιλότητα δεν είναι τόσο βαθιά.⁴ Σύμφωνα με την Καραδήμα ο τύπος Α1 είναι ο παλαιότερος χρονολογικά τύπος αμφορέα που παράγεται στη Σαμοθράκη και μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Όπως αναφέρεται, το ποσοστό σφράγισης σε αυτόν είναι χαμηλό.

Επιπροσθέτως το χείλος με το λαιμό και την ενσφράγιση λαβή που θεωρούμε πιθανό να ανήκουν στον ίδιο αμφορέα με την εξεταζόμενη βάση έχει σχήμα που μοιάζει με αυτό των αμφορέων τύπου Α που παράγεται στα εργαστήρια της Σαμοθράκης, αφού το χείλος σε αυτούς τους αμφορείς είναι τριγωνικής ή κυλινδρικής τομής, ο λαιμός κοντός και οι λαβές ξεινούν λίγο κάτω από το χείλος και καταλήγουν στον ώμο του αγγείου. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της λαβής από το Σφαιακίαι που παραπέμπει σε εργαστήριο του Βόρειου Αιγαίου είναι η εμπίση δαχτύλου στη βάση της και συγκεκριμένα στο σημείο της ένωσής της με το λαιμό, αφού σύμφωνα με τον Φίλη (Φίλης, 2012: 76) η εμπίση δαχτυλιά στη βάση της λαβής αποτελεί ένα από τα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά που είχαν υιοθετήσει οι αμφορείς που κατασκευάζονταν στα εργαστήρια του Βόρειου Αιγαίου.

⁴ Βλ. Καραδήμα - Μάτσα, 1994: 358-359, Πίν. 268δ: Π.309.5.

Εικόνα 5. Σφακιάκι. Η λαβή αμφορέα ΜΡ Π 27295.

2. Κάθετη λαβή ελλειπτικής διατομής με πολύ μικρό τμήμα του σώματος από αμφορέα (εικ. 5).

Βρέθηκε στο Δωμάτιο VI του κτιρίου.

Αρ. ευρ. ΜΡ Π 27295.

Συγκολλημένη από δύο θραύσματα.

Σωζ. ύψος 0,189 μ.

Πηλός: πορτοκαλόχρωμος (5 YR 6/8) με χρυσή mica. Στον πυρήνα ερυθρός.

Η λαβή στο άνω τμήμα της εξωτερικής της πλευράς φέρει σφράγισμα (εικ. 6). Σε ορθογώνιο πλαίσιο υπάρχει διστιχη επιγραφή στην οποία δηλώνεται σε γενική πτώση το κύριο όνομα ΑΛΚΑΝΟΡΟΣ. Κάτω από το ορθογώνιο πλαίσιο, στο οποίο αναγράφεται το όνομα, αποδίδεται ρόδι. Διαστάσεις σφραγίσματος: Μήκος 0,025 μ. Ύψος 0,018 μ.

Το όνομα ΑΛΚΑΝΩΡ, που αποδίδεται σε γενική πτώση στο σφράγισμα, είναι γνωστό από ομάδα σφραγισμάτων σε λαβές αμφορέων που πρόσφατα μελετήθηκε από τον Lawall (Lawall, 2019: 139-146), ο οποίος τη διαχωρίζει από την ομάδα του Παρμενίσκου και την επιλέγει για μελέτη ως περίπτωση αμφορέων στους οποίους χρησιμοποιήθηκαν σφραγίσματα, ενώ φαίνεται να παράγονταν σε μικρή κλίμακα και να είχαν μικρή διακίνηση στο εξωτερικό εμπόριο. Όπως αναφέρει, τα σφραγίσματα αυτής της ομάδας φέρουν το όνομα ΑΛΚΑΝΩΡ σε γενική πτώση, χωρισμένο σε δύο σειρές εντός ορθογώνιου πλαισίου. Σαράντα δύο σφραγίσματα αυτής της ομάδας έχουν συγκεντρωθεί από τον Lawall, προερχόμενα από διαφορετικές περιοχές κυρίως της ΒΔ Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Σε αυτά έρχεται να προστεθεί το σφράγισμα από το Σφακιάκι. Ο Lawall διακρίνει τουλάχιστον πέντε ή ίσως έξι διαφορετικές σφραγίδες, με μία από τις οποίες μοιάζει το σφράγισμα της λαβής από το Σφακιάκι. Συγκεκριμένα ο τρόπος απόδοσης των γραμμάτων στο σφράγισμα της λαβής από το Σφακιάκι είναι ανάλογος με αυτόν σε σφράγισμα από το Ίλιον, όπου

Εικόνα 6. Σφρακιάκι. Το σφράγισμα στη λαβή αμφορέα ΜΡ Π 27295.

εκτός των άλλων το Ο είναι μικρότερο από τα άλλα γράμματα, ενώ το Σ αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο⁵.

Για την ομάδα σφραγισμάτων με το όνομα του Αλκάνορος ο Lawall θεωρεί ως πιθανότερο τόπο παραγωγής τους την Τροία (Ιλιον), ενώ χρονολογικά βάσει στοιχείων από την Τροία και αλλού την τοποθετεί στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. (Lawall, 2019: 141-142). Επισημαίνει επίσης ότι οι εξαγωγές της συγκεκριμένης ομάδας είναι πιο συνηθισμένες στην περιοχή του Πόντου (Lawall, 2019: 143).

Ως προς το ερώτημα του προσώπου που δηλώνεται με το όνομα Αλκάνωρ ο Lawall διατυπώνει την ελκυστική υπόθεση ότι επρόκειτο για πρόσωπο μακεδονικής καταγωγής που είχε τιμηθεί από διάφορες ελληνικές πόλεις περί τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ.⁶ Θεωρεί ότι τα σχετικά σφραγίσματα αντιπροσωπεύουν απογόνους του, με βάση κυρίως το Ίλιον, που διατηρούσαν το τιμητικό του καθεστώς στις πόλεις αυτές, καθώς και ότι οι αμφορείς με τη σχετική σφραγίδα αντανακλούν τη φορολογική ατέλεια που απολάμβαναν στο δίκτυο αυτών των πόλεων (Lawall, 2019: 145).

Ένα χαρακτηριστικό του σφραγίσματος από το Σφρακιάκι που δεν μαρτυρείται στα υπόλοιπα σφραγίσματα της ομάδας του Αλκάνορος είναι το ρόδι που αποδίδεται κάτω από το ορθογώνιο πλαίσιο με το όνομα. Το ρόδι δεν ανήκει στα συνήθη σύμβολα των σφραγισμάτων αμφορέων. Πιθανόν να αποδίδεται σε σφράγισμα λαβής από τη Θάσο.⁷ Ίσως να αποτελούσε το σύμβολο του εργαστηρίου που παρήγαγε τον αμφορέα ή της περιοχής από την οποία προέρχεται.

⁵ Βλ. Lawall, 2019: 140, fig. 3: P0305.

⁶ Σώζεται τιμητική επιγραφή της πόλεως των Ωρωπίων υπέρ του Αλκάνορος Αρχιεπισκόπου Μακεδόνος, χρονολογούμενη περί το 322-315 π.Χ., βάσει της οποίας απονέμονται στον ίδιο και στους απογόνους του οι ιδιότητες του προξένου και ευεργέτη, ατέλεια, έγκληση και γενικότερα ασυλία (Lawall, 2019: 145).

⁷ Βλ. Grace, 1934: 211, αριθμός καταλόγου και εικόνα 8.

Εικόνα 7. Ελεύθερνα. Η λαβή αμφορέα από το 'Σπίτι Β'.

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ, ΘΕΣΗ 'ΝΗΣΙ', «ΣΠΙΤΙ Β»

Από τις ανασκαφές που έχουν διεξαχθεί από τον Τομέα ΙΙ του Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης στη θέση 'Νησι' της Ελεύθερνας έχει αποκαλυφθεί τμήμα ελληνιστικού οικισμού της αρχαίας πόλης. Μία από τις οικίες αυτού του οικισμού έχει ήδη δημοσιευθεί και είναι γνωστή ως 'Σπίτι Α' (Καλπαζής, Furtwängler, Schnapp και συνεργάτες, 1994). Σε άνηδρο στα ανατολικά της έχει αποκαλυφθεί τμήμα πλακιδόστρωτου δρόμου προς τις πλευρές του οποίου γειτόνευαν τέσσερις έως πέντε οικίες.

Σε μία από αυτές, την ονομαζόμενη ως 'Σπίτι Β'⁸, βρέθηκε τμήμα ενσφραγιστής λαβής αμφορέα. Η εγκατάλειψη της οικίας αυτής θα πρέπει να τοποθετηθεί στο τελευταίο τρίτο και πάντως προς το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. βάσει νομισμάτων, λύχνων και σιύφων με ανάγλυφη διακόσμηση από το δάπεδο ενός εκ των δωματίων της.⁹ Ο κλίβανος κεραμικής που έχει αποκαλυφθεί σε εσωτερική αυλή του 'Σπιτιού Β', αλλά και η εύρεση στα στρωματογραφημένα σύνολα της οικίας αντικειμένων δηλωτικών των οικιακών δραστηριοτήτων, παραπέμπουν σε μία οικία που λειτουργούσε και ως εργαστήριο κεραμικής.¹⁰

⁸ Η δημοσίευση του «Σπιτιού Β» και η αναλυτική παρουσίαση της κεραμικής και των άλλων ευρημάτων είναι υπό επεξεργασία από τη γράφουσα.

⁹ Βλ. σχετικά Τσατσάκη, 2000: 50.

¹⁰ Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. Tsatsaki, 2010: 67-79 και Τσατσάκη, 2014: 292-294, 300.

Εικόνα 8. Ελεύθερα. Λεπτομέρεια του σφραγίσματος στη λαβή αμφορέα από το 'Σπίτι Β'.

3. Αρ. καταγραφής οστράκιου 163/1994.

Έχει βρεθεί στο επιφανειακό στρώμα, στο χώρο όπισθεν του κλιβάνου κεραμικής, όπου εξωτερικά του τοίχου που ορίζει την οικία έχει αποκαλυφθεί λιθοδομή αφρόντιστης κατασκευής, ίσως γέμισμα για την εξομάλυνση και τη στήριξη του ανδρήρου στο συγκεκριμένο τμήμα του.

Τμήμα κάθετης λαβής ελλειπτικής διατομής από αμφορέα (εικ. 7).

Σωζ. μήκος 0,073 μ. Πλάτος 0,04 μ.

Πηλός: καστανορόδινος (L67)¹¹, με μικρού μεγέθους προσμίξεις.

Στο άνω τμήμα της εξωτερικής της επιφάνειας η λαβή φέρει ορθογώνιο σφράγισμα στο οποίο διακρίνονται τα δύο τελευταία γράμματα που είναι τα ΡΑ (εικ. 8). Πριν από το Ρ η επιφάνεια του σφραγίσματος είναι φθαρμένη.

Το σχήμα του σφραγίσματος και τα γράμματα ΡΑ εντός αυτού παραπέμπουν σε σφράγισμα διπλής λαβής αμφορέα από την Κω, στην οποία με τα γράμματα ΑΡΑ αποδίδεται η σύντμηση ονόματος (Αρατος, Αρατίδας, Αράτιον, Αρατίων).¹² Βάσει του καταλόγου των Γιαννικουρή, Στεφανάκη και Γεωργοπούλου, που περιέχει τα κοινά ονόματα σφραγισμάτων αμφορέων και νομισμάτων από την Κω, η σύντμηση ΑΡΑ συναντάται σε λαβές κωικών αμφορέων που έχουν χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ.¹³ Τα συντετμημένα ονόματα στα σφραγίσματα θεωρείται πιθανό να δηλώνουν τον κατασκευαστή ή τον εργαστηριάρχη.

¹¹ Κατά την καταγραφή και τη μελέτη της κεραμικής από το 'Σπίτι Β' στη θέση 'Νησί' της Ελεύθερας, έχει ακολουθηθεί η κλίμακα χρωμάτων του A. Cailleux, Notice sur le code des couleurs des soles, Boubée (χ. χρ.).

¹² Βλ. Γιαννικουρή, Στεφανάκη, Γεωργοπούλου, 2011: Πίν. 359ζ.

¹³ Πρβλ. Γιαννικουρή, Στεφανάκη, Γεωργοπούλου, 2011: 896.

Είναι πιθανό στη λαβή που βρέθηκε στην Ελεύθερα πριν από το Ρ να υπήρχε κι άλλο γράμμα, το οποίο να μην διακρίνεται πλέον καθώς στο τμήμα αυτό το σφράγισμα είναι αρκετά φθαρμένο. Ως προς τον τύπο της λαβής οι αμφορείς της Κω μπορεί να έχουν και μονές λαβές. Σύμφωνα με την τυπολογία των ιωακικών αμφορέων που παραθέτουν οι Γιαννικουρή, Στεφανάνη και Γεωργοπούλου ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιεί τον αμφορέα τύπου Κως ΙΙ από τον τύπο Κως Ι είναι οι μονές λαβές ελλειπτικής διατομής.¹⁴ Δεν αποκλείεται λοιπόν η ενσφράγιση της Ελεύθερας να προέρχεται από αμφορέα τύπου Κως ΙΙ. Επιπλέον ο πηλός της διαφέρει από αυτόν των αγγείων της τοπικής παραγωγής της Ελεύθερας και είναι πιθανό να πρόκειται για εισηγμένο αγγείο.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την κεραμική των ελληνιστικών χρόνων που έχει μέχρι τώρα μελετηθεί από την περιοχή του Σφακακίου-Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου δεν μας είναι γνωστά άλλα παραδείγματα ενσφράγιστων λαβών αμφορέων. Η μία από τις δύο λαβές που βρέθηκαν στο κτίριο στο Σφακιάκι στο σφράγισμά της φέρει το μονόγραμμα ΚΕ, το οποίο αποδίδει τη σύντηξη ονόματος. Η λαβή, που διατηρεί τμήμα του λαιμού και του χείλους και είναι πιθανόν ότι συνανήκει με οξυπύθμενη βάση, προέρχεται βάσει των χαρακτηριστικών του σχήματος από αμφορέα εργαστηρίου του Βόρειου Αιγαίου. Η έντονη κοιλότητα στην κάτω επιφάνεια της βάσης παραπέμπει συγκεκριμένα στους αμφορείς τύπου Α1 της Σαμοθράκης, προσδιορίζοντας σαφέστερα τον τόπο παραγωγής, αλλά και τη χρονολόγησή του αφού ο συγκεκριμένος τύπος έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον Φίλη (Φίλης, 2012: 74) το κέντρο παραγωγής εμπορικών αμφορέων στη Σαμοθράκη ανήκει στα μικρότερης εμβέλειας κέντρα παραγωγής του Βόρειου Αιγαίου.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η δεύτερη λαβή με την αναγραφή του ονόματος ΑΛΚΑΝΟΡΟΣ στο σφράγισμά της. Αποτελεί το τεσσαρακοστό τρίτο παράδειγμα λαβής στη μικρή ομάδα των σαράντα δύο γνωστών μέχρι τώρα παραδειγμάτων που έχει συγκεντρώσει ο Lawall στην πρόσφατη μελέτη του για τις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων που φέρουν το όνομα του Αλκάνορος. Πιθανότερος τόπος παραγωγής των συγκεκριμένων εμπορικών αμφορέων έχει θεωρηθεί η Τροία και χρόνος παραγωγής τους τα μέσα ή το τρίτο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

Η χρονολόγηση των δύο αμφορέων δεν απέχει πολύ και δίνει μία πρώτη ένδειξη για τη χρονολόγηση του κτιρίου στο Σφακιάκι. Και οι δύο αμφορείς με τις ενσφράγιστες λαβές που βρέθηκαν στο κτίριο των ελληνιστικών χρόνων στο Σφακιάκι προέρχονται από μικρής εμβέλειας κέντρα παραγωγής εμπορικών αμφορέων, από τα οποία μάλιστα δεν φαίνεται να μας είναι γνωστές μέχρι τώρα άλλες εισαγωγές προϊόντων τους στην

¹⁴ Βλ. σχετικά Γιαννικουρή, Στεφανάνη, Γεωργοπούλου, 2011: σ. 889.

ελληνιστική Κρήτη.¹⁵ Ήταν άραγε η ποιότητα του κρασιού που παράγονταν στις περιοχές αυτές ο λόγος της εισαγωγής τους; Ή μήπως θα έπρεπε να αναζητηθούν κι άλλοι λόγοι για την παρουσία τους στο ελληνιστικό κτίριο του Σφακακίου, ιδίως αν λάβομε υπ' όψιν την ερμηνεία του ονόματος του Αλικάνορος; Η ευρύτερη περιοχή του Σφακακίου μαζί με αυτές του Σταυρωμένου, του Χαμαλευρίου και του Παγκαλοχωρίου αποδίδονται στην επικράτεια αρχαίας πόλης η οποία πρέπει να ήταν ιδιαίτερα ισχυρή και σημαντική, όπως έχει διαφανεί και από τα μέχρι τώρα ευρήματα των οικιστικών, αλλά και των ταφικών συνόλων που έχουν ανασκαφεί στην περιοχή. Η ταύτιση της περιοχής αυτής με την επικράτεια πόλης των ελληνιστικών χρόνων και όχι με εξαρτημένη κοινότητα έχει επιβεβαιωθεί από την εύρεση ελληνιστικής επιγραφής στην οποία αναφέρονται οι *κόσμοι* επί της εποχής των οποίων και με την επιμέλεια των οποίων ανακαινίστηκε ιερό.¹⁶ Η επιγραφή βρέθηκε στο Χαμαλευρι, σε δεύτερη χρήση ως οικοδομικό υλικό, ανάμεσα στους πεσμένους λίθους της ανωδομής ελαιοτριβείου των ρωμαϊκών χρόνων¹⁷, και από τον τύπο των γραμμάτων έχει χρονολογηθεί στον 2^ο αιώνα π.Χ.¹⁸ Η ταύτιση του ονόματος της αρχαίας αυτής πόλης δεν έχει καταστεί μέχρι τώρα δυνατή. Έχουν προταθεί η Αλλαρία, το Παντομάτριον και η πόλη των Αρκαίων¹⁹, η οποία μπορεί να είχε διαφορετικό όνομα από αυτό του λαού της και ίσως λεγόταν Οσμίδα.²⁰

¹⁵ Οι περιοχές από τις οποίες είχαν εισαχθεί στην Κρήτη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους εμπορικοί αμφορείς με ενσφράγιστες λαβές είναι η Ρόδος, η Κως, η Χίος, η Κνίδος, η Θάσος, η Μένδη, η Πεπάρηθος, η Κόρινθος και η Ιταλία, βλ. σχετικά Chaniotis, 2005: 97, 110-111 και σημ. 13. Οι ενσφράγιστες λαβές από τη Λάππα που έχουν δημοσιευθεί μετέπειτα από το παραπάνω ανήκουν σε αμφορείς που προέρχονται από την Κω, την Κνίδα και τη Ρόδο, βλ. σχετικά Baldwin Bowsky, Gavrilaki, 2010: 195-196.

¹⁴ Βλ. σχετικά Γιαννιουρή, Στεφανάνη, Γεωργοπούλου, 2011: σ. 889.

¹⁵ Οι περιοχές από τις οποίες είχαν εισαχθεί στην Κρήτη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους εμπορικοί αμφορείς με ενσφράγιστες λαβές είναι η Ρόδος, η Κως, η Χίος, η Κνίδος, η Θάσος, η Μένδη, η Πεπάρηθος, η Κόρινθος και η Ιταλία, βλ. σχετικά Chaniotis, 2005: 97, 110-111 και σημ. 13. Οι ενσφράγιστες λαβές από τη Λάππα που έχουν δημοσιευθεί μετέπειτα από το παραπάνω ανήκουν σε αμφορείς που προέρχονται από την Κω, την Κνίδα και τη Ρόδο, βλ. σχετικά Baldwin Bowsky, Gavrilaki, 2010: 195-196.

¹⁶ Βλ. Martínez Fernández, Τσατσάκη, Καπράνος, 2008: 39. Ο όρος *κόσμοι* αφορούσε πολιτικό-διοικητικό αξίωμα και, όπως γνωρίζουμε από τις πηγές, ήδη από την αρχαϊκή περίοδο συνιστούσε τη σημαντικότερη αρχή στις πόλεις της Κρήτης. Βλ. σχετικά Χανιώτης, 1987: 198-199, 257-260· Chaniotis, 2005: 177· Μανδαλάκη, 2004: 123-125.

¹⁷ Βλ. σχετικά Τσατσάκη, Καπράνος, 2011: 148. Το ελαιοτριβείο βρίσκεται στη θέση 'Μανουσές', όπου από επιφανειακές έρευνες που είχαν γίνει στο παρελθόν είχε θεωρηθεί ότι θα πρέπει να αναζητηθεί ιερό. Η ύπαρξη ιερού έχει προταθεί από τους Hood, Warren, Cadogan, 1964: 64-65, και από τους Shiering, Müller, Niemeier, 1982: 45. Λιόμα Faure, 1960: 204.

¹⁸ Βλ. σχετικά Martínez Fernández, Τσατσάκη, Καπράνος, 2008: 40.

¹⁹ Βλ. σχετικά Martínez Fernández, Τσατσάκη, Καπράνος, 2008: 33.

²⁰ Βλ. σχετικά Φαράλας, Κατάκη, Κόσσυβα, Ειφράζας, Παναγιωτόπουλος, Τασούλας, Τσατσάκη, Χατζηπαναγιώτη, 1998: 71.

Και στην περίπτωση της Ελεύθερας, τόσο στην ελληνιστική κεραμική που έχει δημοσιευθεί από το 'Σπίτι Α' όσο και στο σύνολο της κεραμικής που έχει καταγραφεί από το 'Σπίτι Β', αλλά και στην υπόλοιπη κεραμική της ελληνιστικής περιόδου που έχει καταγραφεί από τη θέση 'Νησί', δεν έχει εντοπιστεί άλλο παράδειγμα ενσφράγιστης λαβής αμφορέα. Η ενσφράγιστη λαβή από το 'Σπίτι Β' προέρχεται από αμφορέα που θα πρέπει να αποδοθεί στην Κω. Τα γράμματα ΡΑ που διακρίνονται στο σφράγισμά της παραπέμπουν στη σύντηξη ονόματος η οποία συναντάται σε σφραγίσματα λαβών αμφορέων από την Κω, χρονολογημένα στο δεύτερο τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή συμφωνεί με το διάστημα χρήσης του 'Σπιτιού Β', αφού η εγκατάλειψή του έχει τοποθετηθεί στο τελευταίο τρίτο και πάντως προς το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με την ταξινόμηση των κέντρων παραγωγής εμπορικών αμφορέων με ενσφράγιστες λαβές από τον Badoud (Badoud, 2017: 2), η Κω κατατάσσεται στα μεσαίες εμβέλειες κέντρα παραγωγής. Οι εμπορικές σχέσεις της Κρήτης με την Κω μαρτυρούνται από τις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την Κω που έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις της Κρήτης, από τα ανατολικά έως τα δυτικά του νησιού.²¹ Ειδικότερα για το νομό Ρεθύμνου, έπειτα από τις δύο ενσφράγιστες λαβές από αμφορείς της Κω που έχουν δημοσιευθεί από την αρχαία Λάππα²², η ενσφράγιστη λαβή από το 'Σπίτι Β' στη θέση 'Νησί' της Ελεύθερας αποτελεί το τρίτο γνωστό παράδειγμα. Η ενσφράγιστη λαβή του κωακού αμφορέα από το 'Σπίτι Β', δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση εισηγμένου αγγείου στη συγκεκριμένη οικία που παράλληλα λειτουργούσε και ως εργαστήριο κεραμικής. Σε ομάδα κεραμικής δωματίου της ίδιας οικίας έχουν βρεθεί σκύφοι με ανάγλυφοι διακόσμηση που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. και θα πρέπει να είχαν εισαχθεί από τη Δήλο ή από κάποιο κέντρο της Μικράς Ασίας.²³

Η μαρτυρία των τριών ενσφράγιστων λαβών από το Σφακιάκι και την Ελεύθερα συνιστά μία συμβολή στην αποκάλυψη των εμπορικών σχέσεων ανάμεσα σε πόλεις της Κρήτης και σε άλλες περιοχές του ευρύτερου ελληνικού χώρου κατά την ελληνιστική περίοδο. Η περίπτωση του σφραγίσματος του Αλιάνορος που εντάσσει την πόλη της περιοχής του Σφακιακίου στο ευρύτερο δίκτυο πόλεων που σχετίζονται με αυτή την μακεδονική οικογένεια δείχνει επίσης την ανάπτυξη των πολιτικών και γενικότερων δεσμών του χώρου της Κρήτης και των πόλεων αυτής με τον ευρύτερο χώρο της πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

RECIBIDO: noviembre 2020; ACEPTADO: febrero 2021.

²¹ Βλ. Baldwin Bowsky, Gavrilaki, 2005: 110-111 υποσημείωση 13.

²² Βλ. Baldwin Bowsky, Gavrilaki, 2010: 196.

²³ Βλ. σχετικά Τσατσάκη, 2000: 50.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ, Αμ. (2015): «Μια πρώτη ματιά στην ελληνιστική κεραμική από το Τετράκογχο στην Ακρόπολη της Ελεύθερας (Πυργί)», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης*, Πρακτικά της 3^{ης} Συνάντησης (Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013), Ρέθυμνο, 407-415.
- BADOU, N. (2017): «Deciphering Greek Amphora Stamps», *CHS Research Bulletin* 5 (2): 1-20.
- BALDWIN BOWSKY, W. M. - GAVRILAKI, Eir. (2010): «Klio's Clay: Inscribed Instrumenta Domestica from Lappa (Crete)», *Creta Antica* 11: 173-253.
- CHANIOTIS, Ang. (2005): «Inscribed Instrumenta Domestica and the economy of Hellenistic and Roman Crete», in: Z. H. ARCHIBALD - J. K. DAVIES - V. GABRIELSEN (Hg.), *Making, Moving, and Managing. The New World of Ancient Economies*, Oxford, 92-116.
- CHANIOTIS, Ang. (2005): «The great inscription, its political and social institutions and the common institutions of the Cretans», στο E. GRECO - M. LOMBARDO (επιμ.), *La Grande Iscrizione di Gortyna. Centoventi anni dopo la scoperta*, (Atti del Convegno Atene - Haghii Deqa, 25-28 maggio 2004), (Tripodes 4), Αθήνα, 175-194.
- COLDSTREAM, J. N. (1999): «Knossos 1951-61: Classical and Hellenistic pottery from the town», *BSA* 94: 321-351, pl. 25-40.
- ΓΑΒΡΙΑΑΚΗ, ΕΙΡ. - ΒΙΓΛΑΚΗ, Π. - ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Ν. (2012): «Ανάγλυφοι σιύφοι από την αρχαία Λάππα (Αργυρούπολη) στο Ρέθυμνο», *Creta Antica* 13: 227-300.
- ΓΑΒΡΙΑΑΚΗ, ΕΙΡ. (2006): «Κτίριο των ελληνιστικών χρόνων στο Πάνορμο Μυλοποτάμου», στο: ΕΙΡ. ΓΑΒΡΙΑΑΚΗ, Γ. - ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ (επ.), *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα*, II: *Αρχαίοι χρόνοι*, Ρέθυμνο, 183-208.
- ΓΙΑΝΙΚΟΥΡΗ, Αγγ. - ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Β. Ε. - ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Β. (2011): «Σφραγίσματα αμφορέων και νομίσματα της Κω της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής περιόδου: Συγκριτική μελέτη», Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005), Αθήνα, 887-906, πίν. 357-360.
- FAURE, P. (1960): «Nouvelles recherches de spéléologie et de topographie crétoise», *BCH* 84: 189-220.
- GRACE, V. (1934): «Stamped Amphora Handles found in 1931-1932», *Hesperia* 3: 197-310.
- HOOD, S. M. F. - WARREN, P. - CADOGAN, W. D. (1964): «Travels in Crete, 1962», *BSA* 59: 50-99.
- ΚΑΛΠΑΞΗΣ, Θ. - FURTWÄNGLER, A. - SCHNAPP, A. και συνεργάτες (1994): *Ένα ελληνιστικό σπίτι («Σπίτι Α») στη θέση Νησί, Ελεύθερα*, Τομέας II.2, Ρέθυμνο.
- KALPAXIS, Th. - TSATSAKI, N. (2000): «Eleutherna. Zufallsfunde au seiner der hellenistischen Nekropolen der Stadt», *AA*, 117-128.
- ΚΑΡΑΔΗΜΑ - ΜΑΤΣΑ, Χ. (1994): «Εργαστήριο παραγωγής αμφορέων στη Σαμοθράκη», Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική (Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991), Αθήνα, 355-362, πίν. 268-273.
- ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ, Ν. (2010): «Ελληνιστικός οικισμός στην Αγία Ειρήνη Ρεθύμνου», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 1, (Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008), Ρέθυμνο, 512-524.
- ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ, Ν. (2011): «Ελληνιστική κεραμική από τη Φορτέτζα Ρεθύμνου», Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, (Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005), Αθήνα, 907-918, πίν. 361-364.
- ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ, Ν. (2011): «Η Σύβριτος κατά την ελληνιστική και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο: οι πληροφορίες από τη σύγχρονη έρευνα», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (2006) Α4, Χανιά, 289-309.

- KARAMALIKH, N. (2014): «Η επαρχία Αμαρίου κατά την αρχαιότητα», στο Στ. ΜΑΝΟΥΡΑΣ (επ.), *Η επαρχία Αμαρίου από την αρχαιότητα έως σήμερα* (27-30 Αυγούστου 2010), Αθήνα, 53-74.
- LAWALL, M. L. (2019): «Alkanor: Amphora stamps beyond the *Polis*» in: N. BADOUD - Ant. MARANGOU (eds.), *Analyse et Exploitation des Timbres Amphoriques Grecs*, Presses Universitaires de Rennes, 139-146.
- ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ, Αικ. (2004): *Κοινωνία και Οικονομία στην Κρήτη κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή*, Ηράκλειο.
- MARTÍNEZ FERNÁNDEZ, Άng. - ΤΣΑΤΣΑΚΗ, Ν. - ΚΑΙΡΑΝΟΣ, Επ. (2008): «Μια ελληνιστική δημόσια επιγραφή από το Χαμαλεύρι Ρεθύμνου», *Κρητική Εστία*, Περίοδος Δ' Τόμος 12 (2007-08), Χανιά, 33-51.
- SHIERING, W. - MÜLLER, W. - NIEMEIER, W. D. (1982): «Landbegehungen in Rethymnon und Umgebung», *AA*, 17-47.
- ΤΕΓΟΥ, Ε. - ΦΛΕΒΑΡΗ, Α. (2010): «Σωστική ανασκαφή στη θέση Μνήματα Αλφάς», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 1, (Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008), Ρέθυμνο, 498-511.
- ΤΕΓΟΥ, Ε. (2010): «Αρχαιολογική έρευνα στο Βένι του Δήμου Συβρίτου Νομού Ρεθύμνου», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 1, (Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008), Ρέθυμνο, 525-531.
- ΤΕΓΟΥ, Ε. (2010): «Αρχαιολογικό έργο στην Αξό του Δήμου Μυλοποτάμου», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 1, (Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008), Ρέθυμνο, 490-497.
- ΤΕΓΟΥ, Ε. (2012): «Λείψανα ελληνιστικού οικισμού στη θέση Παναγιά της Αξού: η πρόσφατη έρευνα», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 2, (Ρέθυμνο 26-28 Νοεμβρίου 2010), Ρέθυμνο, 435-443.
- ΤΣΑΤΣΑΚΗ, Ν. (2000): «Ομάδα κεραμικής από ένα ελληνιστικό σπίτι («Σπίτι Β») στην Ελεύθερνα», *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική* (Χανιά 7-12 Απριλίου 1997), Αθήνα, 45-51, πίν. 23-26.
- ΤΣΑΤΣΑΚΗ, Ν. (2004): «Κεραμική από ελληνιστικούς τάφους στο Σφακιάκι και στον Σταυρωμένο Ρεθύμνου», *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, (Βόλος 2000), Αθήνα, 739-750, πίν. 343-346.
- ΤΣΑΤΣΑΚΗ, Ν. (2014): «Εργαστήρια κεραμικής στην ελληνιστική Κρήτη. Οργάνωση - παραγωγή - επιδράσεις», *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική* (Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009), Αθήνα, 291-300, πίν. 100-105.
- ΤΣΑΤΣΑΚΗ, Ν. - ΚΑΙΡΑΝΟΣ, Επ. (2011): «Ελαιοτριβείο ρωμαϊκών χρόνων στο Χαμαλεύρι Ρεθύμνου», *Ι' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Χανιά 2006) Α4, Χανιά, 147-169.
- ΤΣΑΤΣΑΚΗ, Ν. - ΦΛΕΒΑΡΗ, Α. (2015): «Σωστική ανασκαφική έρευνα στο Σφακιάκι Παγκαλοχωριού Δήμου Ρεθύμνου», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 3, (Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου), Ρέθυμνο, 343-352.
- TSATSAKI, N. - NODAROU, E. (2014): «A new Hellenistic Amphora production centre in West Crete (Loutra, Rethymnon): Study and petrographic analysis of the pottery assemblage», *BΣA* 109: 287-315.
- TSATSAKI, N. (2010): «Residences, Workshops or Both? A Study of Hellenistic Houses at Nissi- Eleutherna (Crete)», in: S. LADSTÄTTER - V. SCHEIBELREITER (Hg.), *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum 4. Jb. v. Chr. - 1. Jb. n. Chr.* Akten des Internationalen Kolloquiums vom 24.-27. Oktober 2007 an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, *Archäologische Forschungen*, Band 18, Wien, 67-79.
- ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Ν. - ΚΑΤΑΚΗ, Ε. - ΚΟΣΣΥΒΑ, Α. - ΞΙΦΑΡΑΣ, Ν. - ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. - ΤΑΣΟΥΛΑΣ, Γ. - ΤΣΑΤΣΑΚΗ, Ν. - ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, Μ. (1998): *Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης*, Ρίθυμνα 6, Ρέθυμνο.

- ΦΙΛΗΣ, Κ. (2012): «Εργαστήρια εμπορικών αμφορέων στη Μακεδονία και τη Θράκη» στο: Στ. ΔΡΟΥΤΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (επ.), *Θέματα της ελληνιστικής κεραμικής στην αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα, 60-85.
- ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Αγγ. (1987): «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», στο Ν. Μ. ΠΑΝΑΠΙΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Α', Κρήτη [Ηράκλειο], 175-284.

